

Р. Я. ПИРІГ (Київ)

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ГОЛОДУ У ФОНДАХ АРХІВОСХОВИЩ УКРАЇНИ

Голод 1932—1933 років — велетенська катастрофа українського народу, інспірована вищим керівництвом СРСР, упродовж понад півстоліття залишався абсолютно забороненою сторінкою радянської історії. Замовчування факту голоду та утаювання будь-якої інформації про нього були складовою офіційної політики правлячої партії, що негативно позначилося на його документальній фіксації.

Проте масштабність цього рукотворного лиха, усвідомлення партійно-державним керівництвом можливого соціального вибуху, потреби управління упокоренням українського села, функціонування каналів таємного діловодства і документообігу породжували на всіх ієрархічних рівнях влади писемну інформацію про передумови, причини, розміри та наслідки голоду. До партійних комітетів, державних установ, редакцій газет ринув масовий потік листів, скарг, звернень, заяв з викладом дійсного стану агонізуючого від голоду селянства. Частина цих матеріалів також відкладалася в архівних фондах. Накладене свого часу табу на оприлюднення інформації про голод впало лише після повного краху радянського тоталітаризму.

Утвердження державної незалежності, демократизація суспільного життя, розсекречення архівних документів уможливили доступ до ретроспективної інформації з багатьох раніше замовчуваних, сфальсифікованих проблем минулого українського народу. Цілком логічно, що саме до архівних документів з історії голоду 1932—1933 рр. суспільство виявило особливий інтерес. Вони стали головною джерельною базою наукових досліджень з цієї важливої і болісної тематики, сприяли відновленню історичної правди, ліквідації однієї з найсуперечливіших таємниць ХХ ст.

Склад, зміст, типологія джерел з історії голоду, які відклалися в архівах України, цілком обумовлені владно-ієрархічним рівнем, політичною, виконавчою, суспільною чи іншими ролевими функціями утворювача документів. Саме цим пояснюється зосередження найважливіших, інформаційно насичених, автентичних історичних джерел у центральних та галузевих державних архівах.

Аналіз документальних джерел з історії голоду 1932—1933 рр., здійснений за фондами цих архівосховищ, на наш погляд, є обґрунтованим і продуктивним. Насамперед, дослідники вперше отримають загальну характеристику архівних документів з цієї теми. По-друге, це дозволить створити цілісну топографічно-тематичну картину документів республіканських органів влади й управління. По-третє, буде з'ясовано співвідношення опублікованих і неопублікованих документів, ступінь введення їх у науковий обіг. І нарешті, це стане своєрідним моніторингом документальної бази вітчизняних архівів з проблем голодомору.

Значна кількість унікальних документів зосереджена у фондах **Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України)**. Колишнє головне архівосховище Компартії України містить унікаль-

ний за складом і тематичним змістом комплекс історичних джерел, які відбивають причини, перебіг та наслідки голоду 1932—1933 рр. в УСРР. ЦК КП(б)У як вищий регіональний політичний орган був творцем документів, що визначальним чином впливали на всі сфери життєдіяльності республіки. Водночас тут, немов у своєрідному депо, концентрувалися основні потоки матеріалів вищих державних органів, керівних галузевих структур, місцевих партійних комітетів і виконкомів рад, громадських організацій, громадян.

Рівень репрезентативності політичних і управлінських рішень, інформаційна насиченість, конфіденційність цих документів, детерміновані насамперед місцем ЦК КП(б)У в ієрархії правлячої, державної партії, його роллю в реалізації політики союзного центру — провідника ідеологічних догматів більшовицької партії. Добре налагоджене діловодство, забезпечення збереженості фондів, тривала засекреченість багатьох сторінок минулого об'єктивно зробили документи ЦК КП(б)У найінформативнішим джерелом вивчення багатьох складних процесів радянської доби. Їх відкриття обумовило високу актуалізацію цього сегмента Національного архівного фонду¹. Не випадково, що перший в Україні збірник документів з історії голоду 1932—1933 рр. склали матеріали саме архіву ЦК Компартії України². Всі фундаментальні наукові дослідження українських голодоморів ХХ ст. створені на базі широкого залучення цього виду історичних джерел.

Документи ЦДАГО України з історії голоду зосереджені у фонді 1 — **“Центральний комітет Компартії України”**, описи 1, 6, 20. Враховуючи, що цей масив писемних історичних джерел має досить чітко визначені типологічні ознаки (за способом відтворення інформації, змістовно-тематичну, хронологічно-географічну), основним критерієм класифікації обрано їх походження. На наш погляд, це найбільш повно відповідає дослідницьким завданням джерелознавця.

Слід виділити три основні групи документальних джерел цього фонду. Перша — матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КП(б)У, постанови політбюро і секретаріату, документи відділів ЦК. Друга — постанови місцевих комітетів, інші матеріали обкомів, міськкомів, райкомів партії. Третя — інформаційні матеріали державних органів. Четверта — звернення громадян.

Характеризуючи джерела першої групи, вкажемо на специфічну особливість документів вищих керівних органів КП(б)У — з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. При тотальній закритості партійної документації, суворо дозованій інформації про внутрішнє життя КП(б)У, як правило, матеріали вищих колегіальних органів публікувалися в пресі, виходили окремими виданнями. На період 1932—1933 рр. припадає проведення XII з'їзду (січень 1934 р.) та III Всеукраїнської конференції КП(б)У (липень 1932 р.). Матеріали обох цих вищих представницьких зібрань більшовиків України видані у формі стенографічних звітів, окремо опублікованих доповідей, резолюцій тощо³.

В архіві зберігаються протокол, стенограма, резолюції з'їзду, підготовчі матеріали, зокрема засідання комісії політбюро з розгляду доповіді В. Чубаря “Про завдання колгоспного та радгоспного будівництва”, інші матеріали. Вони служать яскравим взірцем замовчування трагедії голоду, викривлення правди, творення історичних міфів. Рішення з'їзду наповнені самообичуванням за “крупні політичні і господарські помилки, допущені КП(б)У в її роботі на селі” і словами глибокої вдячності ЦК ВКП(б) за ліквідацію прориву в сільському господарстві республіки. Про

шойно пережито катастрофу українського селянства зовсім не йшлося. Навпаки, підкреслювалося, що “зрушення, які сталися **за ці роки** (підкреслено нами. — Р. П.) в сільському господарстві, обумовили велике зростання матеріального благополуччя і культурного рівня колгоспних мас”⁴.

Матеріали III Всеукраїнської конференції КП(б)У (протокол, стенограма, доповідь С. Косіора, проекти резолюцій тощо) надзвичайно важливі для розуміння хлібозаготівельної політики ЦК ВКП(б), позиції вищого партійно-державного керівництва республіки, настроїв секретарів райкомів партії, ролі двох сталінських емісарів — Молотова і Кагановича в апіорному визначенні для України непідйомного обсягу хлібопоставок у 356 млн пудів. Конференція мала абсолютно цільове призначення. Про це свідчить і єдине питання порядку денного “Про підсумки посівної кампанії, про заготівельну та збиральну кампанію і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів”, і присутність високих московських посланців, і час проведення — напередодні жнив. Партконференція мала надати прискорення черговій хлібозаготівельній кампанії, яка вилилася восени 1932 р. у тотальне вилучення продовольчих ресурсів українського селянства.

Делегати конференції, особливо секретарі сільських райкомів партії, говорили про складне становище, низьку продуктивність колгоспів, перегини в заготівельній політиці, знущання уповноважених, сільського активу над колгоспниками, негативні настрої селян. Проте нічого цього дослідник не знайде у виданому стенографічному звіті конференції. Текстуальне порівняння з архівними матеріалами показує, що при виданні багато гострих проблем було “приглажено”, а деякі місця випущені. Тому при аналізі матеріалів партконференції науковці повинні віддавати перевагу вивченню первісних стенографічних записів, порівнюючи їх з наступними, значною мірою сфальсифікованими редакціями⁵.

Пленуми ЦК займають наступне місце за з'їздами і конференціями у ієрархії органів “колективного” партійного керівництва. Вони збиралися для обговорення ключових питань політичної, господарської діяльності і прийняття відповідних рішень. У 1932—1933 рр. пріоритетне місце у порядку денному віддавалося питанням посівних, хлібозбиральних, заготівельних кампаній. Переважно засідання пленумів скликалися у зв'язку з відповідними постановами ЦК ВКП(б), провальним станом хлібозаготівель чи напередодні збиральних кампаній.

Наприклад, рішення жовтневого (1932 р.) пленуму ЦК КП(б)У були спрямовані на посилення “бойової змобілізованості усіх парторганізацій у боротьбі за хліб”, на рішуче і швидке подолання відставання України у виконанні плану хлібозаготівель⁶. Характерно, що він був скликаний невдовзі після ухвали РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про відмову колгоспам і радгоспам у виділенні насіннєвої позики⁷.

Лютневий (1933 р.) пленум ЦК КП(б)У зібрався відразу після прийняття розгромного рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня, який констатував, що “парторганізації України не справилися з покладеним на них партією завданням організації хлібозаготівель і виконання плану хлібоздачі”⁸. Керівництво республіки було зміцнено П. Постишевим — другим секретар ЦК КП(б)У, М. Поповим — третім секретар ЦК КП(б)У, В. Балицьким — голова ДПУ. У доповіді С. Косіора про підсумки хлібозаготівель 1932 р. головна увага була зосереджена не на об'єктивному аналізі становища колгоспів, стану сільгоспвиробництва, тотальному викачуванню хліба, а на розкритті п'яти причин невиконання хлібозаготівель, вказаних Сталіним, які головним чином зводились до того, що в республіці “недоглядили за

зміною форм і тактики боротьби класового ворога”, “недооцінили роль і відповідальність комуністів у справі колгоспного будівництва, у справі хлібозаготівель”, “не зрозуміли нової обстановки” тощо ⁹.

У трагічному 1933 р. питання організації хлібоздачі розглядалося на червневому пленумі ЦК КП(б)У ¹⁰. А підсумки 1933 сільськогосподарського року були підбиті на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У ¹¹.

В архіві зберігаються протоколи, стенограми пленумів, доповіді, резолюції та постанови, матеріали комісій з розгляду проектів рішень. Треба відзначити, що культивована тоді заборона на тему голоду зробила її закритою для обговорення на пленумах. До того ж їх матеріали, як і документи партз'їздів та конференцій, призначалися для публікації і старанно редагувалися. Насамперед це торкнулося інформаційних звітів про пленуми, їх резолюцій, доповідей С. Косіора та В. Чубаря.

Наймасовішою категорією документів ЦК КП(б)У, які відбивають трагічні сторінки творення голоду, є постанови політбюро, листи, телеграми, записки, довідки. Вони відображають повсякденну роботу вищого партійного постійно діючого керівного органу республіки. Оскільки призначалися для циркулювання каналами таємного діловодства, то мають набагато вищий ступінь інформативності, об'єктивніше відбивають тогочасні події, включаючи й відомості про голод, смертність, канібалізм.

Постанови політбюро, секретаріату ЦК (нерідко спільні з РНК УСРР) про хлібозаготівлі дозволяють з хронологічною точністю простежити реалізацію в республіці курсу союзного центру на силову експропріацію хлібних запасів, репресивні методи хлібозаготівель, які й стали головною причиною масового голоду і смертності в українському селі.

Тільки в 1932 р. були ухвалені десятки постанов ЦК: про хлібозаготівлі в УСРР чи окремих районах (січень), про збирання колгоспних насінневих фондів, наслідки роботи колгоспів у 1931 р. (березень), заборону використання для місцевих потреб мірчука (квітень), продовольчу і насінневу допомогу окремим районам (травень), план хлібозаготівель 1932 р., повернення колгоспам натуральної продуктової та насінневої позики, збиральну кампанію і хлібозаготівлі (липень), заходи боротьби із спекуляцією хлібом (серпень), посилення хлібозаготівель, подолання відставання України у виконанні плану хлібозаготівель (жовтень), посилення допомоги у проведенні хлібозаготівель з боку органів юстиції, ліквідацію контрреволюційних гнізд і куркульських груп, вжиття репресивних заходів до колгоспів, які саботують хлібоздачу (листопад), боротьбу з класово чужими та контрреволюційними елементами, занесення на “чорну дошку” сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі, про посилення репресій щодо одноосібників — злісних нездавачів хліба (грудень).

Цей конвеєр випуску постанов політбюро ЦК КП(б)У дещо загальмував лише на початку 1933 р., коли в Москві зрозуміли, що Україна залишиться без посівного матеріалу і дали команду призупинити хлібозаготівлі, а “всі області України переключити на збір насіння для ярової сівби” ¹².

8 лютого 1933 р. політбюро визнало наявність випадків голодування в деяких дрібних містах і окремих сім'ях колгоспників. Воно зобов'язало обкоми та облвиконкоми не залишати без відповідних заходів жодного такого випадку. При цьому особлива увага зверталася на необхідність перевірки, чи немає там симуляції або провокації. А допомога мала надаватися за рахунок місцевих внутрішніх ресурсів ¹³. Характерно, що наступного дня інформаційний сектор ЦК підготував довідку про випадки удаваного голодування з метою нездачі хліба у Харківській області ¹⁴.

Листи і телеграми ЦК КП(б)У рельєфно розпадаються на два блоки. Перший, адресований місцевим партійним організаціям, центральним органам влади, обл- і райвиконкомом, з огляду на становище правлячої партії, мав директивний, розпорядчий характер. Другий — листи, телеграми, звернення до ЦК ВКП(б) і союзних органів — виконував інформаційну, звітну функцію чи містив прохання про допомогу, корекцію планів тощо.

Нерідко листи, телеграми ЦК КП(б)У надсилалися з приводу відповідних ухвал політбюро. Наприклад, про збирання насінневих фондів, про незадовільний хід хлібозаготівель, посилення їх темпів, про встановлення планових завдань хлібопоставок, про вжиття заходів проти куркульських і антирадянських елементів — саботажників хлібозаготівель, про вивезення насінневих фондів у рахунок хлібоздачі, про неприпустимість масового виїзду селян за межі УСРР тощо.

Аналіз інформаційних листів ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) дозволяє зробити висновок про те, що вище керівництво республіки прикрашувало ситуацію на місцях. Зокрема, у відповідь на телеграму С. Косіора від 15 березня 1932 р. до Москви про стан забезпечення насіннєвим матеріалом ЦК ВКП(б) ухвалив: «Політбюро вважає, що становище з насінням на Україні на багато разів гірше, ніж це впливає з телеграми т. Косіора». Далі пропонувалося вжити усіх заходів для недопущення зриву сівби в Україні¹⁵.

У кінці квітня 1932 р., коли голод вже досяг велетенських масштабів і до ЦК КП(б)У йшли сотні повідомлень про голодні смерті, С. Косіор писав у листі до Й. Сталіна: «Будь-які розмови про “голод” на *УКРАЇНІ* треба категорично відкинути»¹⁶. У листі від 15 березня 1933 р. він скаржився “вождеві народів” на різнобій даних про голодування та смертність у відомостях обкомів партії й органів ДПУ, кількість районів, охоплених в УСРР голодом, зменшує до 103¹⁷. У той час, як за даними ДПУ, їх налічувалося 139¹⁸.

У грудні 1932 р., намагаючись пояснити причини невиконання планів хлібозаготівель, С. Косіор написав до ЦК ВКП(б) розлогого листа, в якому наводив масштаби репресій у листопаді щодо голів колгоспів, членів правління, інших посадовців — 1830 осіб. Тут же він доповів про крупні справи районних працівників — “Балаклійська”, “Кобеляцька” (Харківська область), “Оріхівська” (Дніпропетровська область), “Носівська” (Чернігівська область) та інші. За його даними, на “чорну дошку” в республіці було занесено понад 400 колгоспів¹⁹. Цілком зрозуміло, що достовірність цих даних не може братися на віру, а потребує критичного ставлення і перевірки.

Становище в Україні змушувало ЦК КП(б)У звертатися до ЦК ВКП(б) з проханням про допомогу та відміну заборонних заходів щодо селянства. Так, у 1932—1933 рр. С. Косіор просив Й. Сталіна відмінити постанову НКШС про обмеження перевезень залізницею продуктів селянами, надати Одеській області насіннєву позику, зменшити річний план заготівлі льону, виділити додаткову продовольчу позику окремим областям УСРР тощо²⁰. На жаль, за документами ЦК КП(б)У, не вдається простежити реакцію на кожне звернення, але в архівних матеріалах збереглися як позитивні, так і негативні відповіді Москви. Так, 16 травня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило: “Негайно вжити заходів, які забезпечать відвантаження Україні 6,5 млн пудів хліба на постачання”, а 23 червня того ж року на телеграму С. Косіора постанова була негативною: “Обмежитися вже ухваленими рішеннями ЦК і додаткового завою хліба на Україну не проводити”²¹.

У цьому масиві документів слід окремо виділити листи вищих посадових осіб республіки, які виконували функції уповноважених і доповідали про стан на місцях. На наш погляд, викладений у них фактичний матеріал має високу ступінь достовірності. Всі вони займали провідні місця в партійно-державному керівництві, їх завданням була реальна оцінка стану на місцях і пропозиції щодо виправлення становища, документи ці призначалися для використання в ЦК КП(б)У і, як правило, адресувалися особисто С. Косіору.

У лютому 1932 р. голова ВУЦВК Г. Петровський у листі до політбюро ЦК КП(б)У, особисто С. Косіора наголошував на важкому продовольчому становищі у деяких районах Вінницької, Одеської, Дніпропетровської, Київської, Харківської областей і пропонував звернутися до ЦК ВКП(б) з проханням припинити хлібозаготівлі на Україні, дозволити вільну торгівлю хлібом ²².

Голова ЦКК — ЦК КП(б)У, нарком РСІ УСРР В. Затонський доповідав С. Косіору про враження від об'їзду Маріупольщини: “В Будьоннівському і Сартанському (районах. — Р. П.) становище паскудне”, “у маріупольців настрої важкий”. Він робить висновок про шкоду адміністративної опіки і наголошує на важливості використання всіляких господарських стимулів у колгоспах ²³.

Інший уповноважений, заступник голови РНК УСРР К. Сухомлин діяв в умовах розгорнутого викачування зерна в районах Харківської області у кінці грудня 1932 р. Він виявив у колгоспах, МТС, районах чимало “саботажників, опортуністів, шкідників”. Хоч і він змушений визнати, що “в низці місць деякі уповноважені йдуть на провокацію — на повальні обшуки”. Автор листа розповів і про вжиті заходи — проведені широкі інструктивні наради, винні віддані до суду, послана міцна буксирна бригада, викликана виїзна сесія облсуду, голову колгоспу запропонував арештувати і т. д. ²⁴

На довіру заслуговує й звіт завідуючого агітпропвідділом ЦК КП(б)У А. Хвилі, який на початку 1933 р. був уповноваженим по хлібозаготівлях в Одеській області. Він повідомляв, що насінневий матеріал, усілякі фонди вивезено. З тих колгоспів, що виконали хлібозаготівельні плани, теж вивезена половина насіння. А поповнювати мають з переобмолоту соломи. А. Хвиля малював картини репресій на селі, масової втечі колгоспників, кваліфікуючи це як куркульський саботаж. А звідси й вживані заходи — припинити видачу посвідчень, довідок сільрад, встановити нічні пікети. Йдеться про масові виключення з колгоспів, з партії, арешти і віддачу до суду голів колективних господарств, секретарів партосередків ²⁵.

Важливим джерелом відомостей про тогочасний стан сільського господарства, колгоспів, настроїв селян є довідки, зведення відділів ЦК КП(б)У. Покажемо, нам видається, матеріал інформаційного сектора організаційно-інструкторського відділу про стан Уманського району Вінницької області у травні 1932 р. Характерні підзаголовки документа “Катастрофічний стан тяглової сили”, “Голод й політичні настрої у зв'язку з цим”. Зазначалося про те, що з майже 10 тис. коней у районі половина непридатна до будь-якої роботи. Тому, станом на 5 травня, засіяно 18,8 % ранніх ярових. Наводилися конкретні дані про смертність, яка набула в багатьох селах масового характеру. Відзначено факт людодійства в одному з колгоспів. Голод викликав у колгоспників невдоволення. Так, у с. Ксьондзівка вони ляли “радянську владу, керівників, зокрема т. Сталіна, що його портрет висів на площадці”. Не обходилося в довідці й без пояснення причин такого стану підривною роботою куркуля та його агентури ²⁶.

Довідка відділу агітаційно-масових кампаній ЦК КП(б)У від 8 січня 1933 р. стосувалася аналізу настроїв населення Великотокмацького і Божедарівського районів Дніпропетровської області у зв'язку з вилученням насінневих фондів у рахунок плану хлібозаготівель. Відзначається, що ця операція не викликала у колгоспників ніякого активного спротиву, однак подіяла на них приголомшливо і гнітюче. “Після вивозу посівфондів у багатьох партійців опустилися руки, не знають що робити, розгубились, шепочуться по закутках”, — відзначається у довідці. Розуміючи всю небезпеку залишення без посівного матеріалу, вони сподівалися на допомогу держави. Наводяться факти затягування вивозу насінневих та інших фондів, що були кваліфіковані як саботаж, а винні віддані до суду. Присутні тут і традиційні сентенції про куркульський спротив, підривну роботу тощо²⁷.

ЦК КП(б)У утворював тимчасові робочі органи для проведення масових кампаній. Наприклад, узимку — весною 1933 р. діяла інформаційно-посівна група ЦК. У підготовленій нею доповіді наводяться факти про опухання, голодну смерть і людодство у деяких районах Київської, Дніпропетровської та Харківської областей. Однак причини цих явищ пояснюються пошуками класового ворога: “переважна кількість голодуючих відносяться до ледарів, зривників колгоспного будівництва. З боку цих елементів і тепер мають місце своєрідні прояви класово ворожих настроїв і дій”²⁸. У квітні 1933 р. інформаційно-посівна група узагальнила дані обкомів партії про голод та смертність. У зведеннях, зокрема, вказувалося, що в Дніпропетровській області в 32 районах голодує понад 5 тис. осіб. Наводяться конкретні факти по районах, селах голодувань, людодства, вживання в їжу м'яса тварин, різних сурогатів²⁹. Не дивлячись на ідеологічне забарвлення висновків, загалом документи відділів ЦК КП(б)У містять багатий фактичний матеріал.

Друга група документальних матеріалів з історії голоду, зосереджених в ЦДАГО України, представлена постановами бюро обкомів партії, доповідними записками, інформаціями, листами обкомів, міськкомів і райкомів партії. Нерідко ухвали бюро обкомів партії приймалися на виконання постанов ЦК КП(б)У. Вони стосувалися проведення хлібозаготівель, збирання насінневих фондів, організації допомоги голодуючим, вжиття репресивних заходів до селян тощо. Цей вид джерел має досить обмежений інформаційний ресурс, але важливий для вивчення методів роботи партійних комітетів. У той же час доповідні записки, інформації, листи обкомів, і особливо райкомів КП(б)У, подають вражаючі факти продовольчих труднощів, голоду, смертності, канібалізму. Слід відзначити, що кількість звернень райкомів партії відклалася незначна, оскільки їх прямий вихід на ЦК був порушенням партійної субординації. Найчастіше з листами до ЦК КП(б)У зверталися секретарі обкомів партії. Вони інформували про становище в області, і як правило, просили надати продовольчу допомогу. Так, секретар Одеського обкому партії М. Майоров 3 квітня 1932 р. писав про становище селян Новомиргородського району: “Приблизно в половині сіл району (всього сілрад в районі 26) їдять дохлих коней, є опухлі від недоїдання. В такому стані знаходяться від 30 до 50 сімей в кожній сілрадї”. Він визнав об'єктивні причини такого становища — низький врожай, непомірний план хлібозаготівель, але особливо наголосив на “контрреволюційній роботі куркульства”, доповів про зняття з роботи секретаря райкому партії, голів сілрад і партосередків³⁰.

У травні 1932 р. секретар Київського обкому КП(б)У М. Демченко інформував ЦК, що продовольчої допомоги потребують 30 районів області³¹. Секретар Харківського обкому партії Р. Терехов у червні того ж року

подав до ЦК ґрунтовну доповідну записку про поширення в районах голоду, наростання смертності. Наводяться конкретні цифри: в с. Федорівка Глобинського району від початку посівної кампанії померло близько 80 осіб, в травні — 36 осіб. Повідомлялося про масовий вихід з колгоспів, виїзди селян за хлібом у Центрально-Чорноземну область, Крим, на Північний Кавказ, напади на колгоспні комори, розбирання худоби тощо. Завершується документ проханням “негайно поставити питання перед ЦК ВКП(б) про продовольчу допомогу”³².

У березні 1933 р. секретар Дніпропетровського обкому партії М. Хатаєвич писав до ЦК КП(б)У: “Я буквально завалений щоденними повідомленнями і матеріалами про випадки голодних смертей, опухання і захворюваність від голоду. Останніми днями все частіше надходять повідомлення про труподівство і людодівство”. Він навів дані обласного ДПУ про те, що на 1 березня від голоду померло близько 1600 осіб, а опухлих і хворих по 23 районах — 16 тис. осіб. Він змушений визнати, що серед пухлих від голоду “дуже великий процент колгоспників, які виробили велику кількість трудоднів”³³.

Секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський у квітні 1933 р. у листі до ЦК КП(б)У констатував, що у важкому продовольчому становищі перебувають 37 районів області. Голодом охоплено 300 сіл з населенням 50 тис.: “Останнім часом почастишали випадки голоду, збільшилися випадки смерті і не припиняються факти людодівства і труподівства”. Він просив у С. Косіора дозволити безпосередньо звернутися за допомогою в Москву³⁴.

Інформаційні документи райкомів, міськкомів партії наповнені фактичним матеріалом, прикладами з життя окремих районів, сіл, конкретних людей. Так, секретар Христинівського райкому партії повідомляв ЦК КП(б)У, що 40 колгоспів району, 1237 дворів, 5405 осіб потребують продовольчої допомоги³⁵. У листі Шполянського райкому партії деталізуються випадки людодівства³⁶, а в інформації Краснопільського райкому партії на Харківщині подаються настрої селянства, цитуються їх висловлювання. До речі, ця інформація була кваліфікована другим секретарем ЦК КП(б)У Хатаєвичем як прояв політичних настроїв керівництва району³⁷.

Доповідна записка Ворошиловського міськкому партії розкриває методи репресій, застосованих до села Городище на Донеччині, причому вже після занесення його до “чорної дошки”. У селі була заборонена будь-яка торгівля, члени сімей, які працювали на виробництві, були зняті з поставання, з них достроково утримали кредити, проведена чистка колгоспу і 58 осіб виключені з нього, віддано під суд правління сільгоспартілі, в рахунок хлібозаготівель забрано весь насіннєвий фонд. Але цього виявилось замало, тому для завдання “вирішального удару по хронічному куркульському саботажу” в цьому селі міськком просив санкціонувати додаткові репресивні заходи: штраф м'ясом у розмірі 15 місячних норм, відібрати кращі земельні угіддя і передати вугільникам, звільнити з підприємств не менше 150 жителів села, прискорити приїзд виїзної сесії облсуду тощо³⁸.

Третю групу становлять документи вищих і місцевих органів виконавчої влади. За своїм функціональним призначенням вони належать до інформаційних. За характером ці матеріали можна класифікувати як аналітичні (довідні записки, листи), інформативні (зведення, довідки), оперативні (спецдонесення, записки по прямому проводу). Треба відзначити, що до цієї категорії документів відносяться і постанови республіканських органів, оскільки вони надсилалися до ЦК КП(б)У для інформування. Так, у серпні 1932 р. Укрколгоспцентр ухвалив рішення про за-

борону видачі хліба в громадському харчуванні. Фактично це була деталізація вимог ЦК ВКП(б) і РНК СРСР видавати колгоспникам натурованс лише на трудодні. А Укрколгоспцентр, дбаючи про виконання планів хлібозаготівель, постановив: “Колгоспники, які знаходяться на роботі, отримують громадське харчування (гаряча їжа), приносячи свій хліб”³⁹.

Інформаційні матеріали Наркомюсту УСРР є надзвичайно яскравою ілюстрацією репресивних методів проведення хлібозаготівельної кампанії, інспірованих приїздом на Україну надзвичайної комісії В.Молотова. Наприклад, у зведенні за четверту п’ятиденку січня за нездачу хліба по 182 районах (без Вінницької області) засуджено 1306 осіб. А всього за січень — понад 35 тис. осіб. Характерно, що документ має розділ “Твердість судової репресії”. На практиці це означало — 97,7 % засуджені до позбавлення волі і лише 2,3 % — до примусових робіт. У розділі “Класовий напрям репресії” відзначається, що 99,5 % куркулів та заможних селян отримали термін ув’язнення понад 5 років. Виділені окремо репресії за “розкрадання хліба”, “спекуляцію хлібом”, “контрреволюційний саботаж”. Щодо останньої категорії, то 5 відсотків засуджених були розстріляні⁴⁰.

Вражений масштабами голоду і смертності людей на Київщині, нарком землеробства УСРР О. Одинцов надіслав у березні 1933 р. до ЦК КП(б)У дані про кількість померлих, опухлих, масовий канібалізм. Він зазначив, що тільки у 16 районах зареєстровано 123 випадки людоїдства і труподства. У Білоцерківському районі опухлих 9603, у Букському — 3878, Переяславському — 1113 осіб. Далі у записці йшлося про масове жебрування і безпритульність у містах. У середині березня у Києві щоденно батьки підкидали по 100 дітей. Характерним є визнання наркома: “Ці дані є лише ілюстрацією, зібраною з різних матеріалів. Обліку не ведеться”. Він зробив висновок про необхідність значної і невідкладної допомоги області⁴¹.

Доповідні записки, довідки наркомату охорони здоров’я УСРР містять дані про стан здоров’я населення у зв’язку з продовольчими труднощами, надання медичної, профілактичної, продовольчої допомоги. Вони важливі наведеною статистичною інформацією. Зокрема по Київській області станом на 15 квітня 1933 р. у 66 районах було 1577 сіл, охоплених голодом, у них — 493 644 особи. Наводиться чисельність померлих з початку січня до 25 березня — 14548, до 5 квітня — 26479, на 15 квітня — 27809 осіб.

Треба віддати належне укладачам цієї записки, які після цих даних роблять таке застереження: “Поза сумнівом слід вважати значно зменшеними цифри померлих, оскільки перевірка на місцях і ретельне вивчення місцевого матеріалу свідчать про значно більші цифри. Так, по Сквирському району з 1 січня по 1 березня, за звітними даними, померло 802 особи, а при перевірці виявлено на 15 березня 1773 випадків смерті, у Володарському районі на 1 березня у звітах наводиться 742 смерті, насправді на той час померло понад 3 тис. осіб”⁴².

В інших довідках цього наркомату наводяться розгорнуті дані про “обслуговування важких районів УСРР”: відкриття сезонних дитячих ясел — майданчиків, дитбудинків, організацію харчування, медичної допомоги. Джерела фінансування: Український Червоний Хрест, Ленінський фонд, страхові організації, товариство “Допомога” тощо⁴³. Треба відзначити, що ці документи є найменш політизованими за своїм змістом. Вони містять інформацію загальнореспубліканського рівня, дані по окремих областях і районах. Водночас для них характерний низький рівень персоніфікації подій.

Особливого джерелознавчого аналізу потребують інформаційні матеріали органів ДПУ УСРР. По-перше, вони створювалися в надрах силової, каральної структури, головним призначенням якої на “внутрішньому фронті” було виявлення і запобігання контрреволюційним проявам. По-друге, в умовах велетенських масштабів голоду тільки апарат органів ДПУ з його розгалуженою агентурною мережею і необмеженими владними повноваженнями міг забезпечити повний збір інформації про голодомор або ж фальсифікувати її. По-третє, сьогодні у розпорядженні дослідників є фактично одна категорія документів, продуктованих ДПУ. Вони призначалися для інформування ЦК КП(б)У і відклалися в компартійному діловодстві того часу.

Типологія цього масиву документів близька до загальної, за винятком таких видів, як записки по прямому проводу і спецдонесення. Можна виділити три ієрархічні рівні створення цих документів — районний, обласний і республіканський. Вони визначалися структурою органів ДПУ. Рідко зустрічаються документи галузевого рівня. Наприклад, транспортних органів. За характером матеріали можна класифікувати як оперативні, інформативні, аналітичні.

Безпосередні документи про голодомор статистичного спрямування систематизуються за ознакою періодичності інформування: п’ять днів, декада, місяць. Слід також відзначити уніфікацію статистичного матеріалу щодо проявів голодомору: кількість районів, у них населених пунктів, вражених голодом, число дворів, жителів, дорослих і дітей, колгоспників, одноосібників, опухлих, хворих, померлих, випадків людоїдства, трупоїдства. Документи ДПУ відзначаються надзвичайно високим ступенем персоніфікації тогочасних подій. Особливо це стосується політичних настроїв селян, робітників, інтелігенції, а також такого страхітливого явища, як канібалізм.

Інформаційні матеріали ДПУ є також важливим джерелом визначення адміністративно-територіальних, географічних меж голодування населення, поширення смертності. Вони фіксують уражені села, сільради, райони, дають зведені дані по областях.

Ці документи складалися під грифом “Цілком таємно”, циркулювали каналами спецпошти і відкладалися в секретному діловодстві. До цього зобов’язував як закритий статус інституції, так і тематика документів про голод, на яку було накладене суворе табу.

Сукупний аналіз документів переконливо доводить, що з наростанням продовольчих труднощів, голоду, масового людомору органи ДПУ зайняли головне місце у збиранні й узагальненні статистичної інформації. А у час апогею трагедії — весни — початку літа 1933 р. — можливо стали й єдиним її джерелом.

На дані ДПУ посилаються секретарі райкомів і обкомів партії, керівники радянських органів, прокуратури, наркоматів і т. д. У березні 1933 р. С. Косіор у листі до Сталіна наголошував, що дані про голодування і смертність підсумовуються “через апарат ДПУ”⁴⁴.

Які ж змістовно-тематичні блоки про голодомор можна виокремити з інформації документів ДПУ. Матеріали фіксують масовий вихід селян з колгоспів, сотні фактів заворушень, розбирання реманенту, худоби, зерна, продовольства, опір місцевих адміністрацій представникам влади, широку палітру антирадянських настроїв⁴⁵.

З документів постає процес наростання продовольчої кризи, поширення голоду, велетенські масштаби людської смертності. Чекісти день за днем відтворюють морально-психологічну картину зубожіння, вимирання

українського села, деградацію особи, доведеної голодом до божевілья, судомні намагання вижити. За цими інформаціями можна скласти повний перелік раціону сурогатів, вживаних тоді в їжу: качани, жолуді, кора, коріння, очерет, бруньки дерев, жом, маляс, опилки, м'ясо дохлих тварин і нарешті, м'ясо людей, найчастіше власних дітей.

Особливе місце в масиві документів ДПУ займає статистика проявів і жертв голодомору ⁴⁶. Історик, демограф, краєзнавець, генеалогіст може знайти тут важливий, широкоаспектний матеріал — від фіксації смерті конкретної особи до зведених даних про смертність населення. Ця скорботна статистика має особливе значення за умов відсутнього й досі документального підтвердження загальних людських втрат України від голодомору 1930-х рр.

Специфічні функції органів ДПУ як документоутворювачів, висока ступінь ідеологізації суспільного життя, тотальне замовчування цього явища української дійсності вимагає від сучасного дослідника наукової критики документів ДПУ як історичного джерела.

Методом логічної критики вдається встановити, що поданий у документах ДПУ фактологічний матеріал має досить високу ступінь достовірності, ретроспективно вписується в історичний контекст, відповідає реаліям перебігу тогочасних подій (антиколгоспні настрої і дії селян, акції протесту робітників, продовольчі труднощі, масовий голод, виїзд на заробітки, дитяча безпритульність, епідемії, смертність, канібалізм тощо).

Аналітичні матеріали ДПУ досить точно вказують на причинно-наслідкові зв'язки голоду, інспірованого політикою вищого партійно-державного керівництва та місцевими регіонами. Серед таких причин називаються виключно адміністративні заходи хлібозаготівель, обшуки, експропріація продуктів, коли відбирався весь хліб до фунта навіть у тих бідняків і колгоспників, які виконали свої зобов'язання. Звертається увага на протиправні дії сільських керівників та активістів, їх знущання над селянами. Серед причин акцій протесту робітників називаються зменшення хлібних норм, перебої у хлібопостачанні, неякісна їжа в їдальнях, величезні черги і давка.

Проте проведення аналітичної і синтетичної критики цих джерел доводить наявність у їх інформації й недостовірних, упереджених, викривлених відомостей. Їхня етіологія має як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Події і факти нерідко інтерпретуються і подаються через призму фахових функціональних обов'язків, шляхом партійно-політичної й класової оцінки. Тому цілком обгрунтовані настрої невдоволення селян кваліфікуються як "волиночні", "антирадянські", "повстанські", "петлюрівські" і т. д.

Особливо критичного підходу вимагає використання статистичного матеріалу щодо смертності населення від голоду. Дії працівників ДПУ по збиранню й узагальненню цих відомостей були обумовлені низкою факторів. У республіці діяла ідеологічна установка на замовчування голоду. Вона не могла не бути імперативом й для керівництва ДПУ.

Не слід скидати з вагів і тієї обставини, що начальники відділів ДПУ входили до відповідних ланок керівництва — від районного до республіканського і несли солідарну відповідальність за стан справ на своїй території, а відтак могли бути не зацікавлені у повноті інформації, особливо в такій болісній царині, як смерть людей. Важливо з'ясувати й фізичні можливості добування органами ДПУ повних даних про смертність від голодомору. Хоч порівняно з радянськими і партійними органами вони мали найширші можливості. Це й матеріали реєстрацій смертності у сільрадах і колгоспах, медичних установах, агентурні дані. Документи лише частково

розкривають технологію цієї роботи, залишивши псевдоінформаторів — “Выстрел”, “Неудаль”, “Сестра” та інші ⁴⁷.

Недосконалість обліку змушені були визнавати й керівники ДПУ та партійних органів. Особливо це стосувалося весни 1933 року. Зокрема, начальник Київського обласного відділу ДПУ Розанов повідомляв голову ДПУ В. Балицького: “Наведені цифри значно зменшені, оскільки райапарати ДПУ обліку голодуючих і опухлих не ведуть, а про справжню кількість померлих від голоду інколи невідомо й сільраді” ⁴⁸.

Прискіпливий аналіз статистики ДПУ дає приклади й фальсифікації даних, за якими проглядається стійка тенденція до зменшення фатальних наслідків голодомору. ДПУ УСРР подало до ЦК КП(б)У довідку, яка містила зведені дані за лютий—березень 1933 р. У ній відзначалося, що продовольчі труднощі зафіксовані в 139 районах, 738 населених пунктах, де голодує 11 тис. сімей, а від голоду померло лише 2,5 тис. осіб ⁴⁹. У той же час, за даними Київського обласного відділу ДПУ, тільки в цій області померло 12,8 тис. осіб ⁵⁰.

Отже, матеріали ДПУ, зосереджені в ЦДАГО України, є важливим джерелом ретроспективної документної інформації з історії голодомору 1930-х рр. Проте відомче походження, функціональне призначення, тривале замовчування надали їм певної специфіки, яка не дозволяє вважати їх самодостатнім джерелом висвітлення цієї складної проблеми. Обов'язковою умовою використання даної категорії документів є всебічна наукова критика, базована на сучасному методологічному інструментарії джерелознавства.

І нарешті, четверта група — звернення, листи, скарги — представлені зовсім незначною кількістю документів. Це пояснюється не тим, що до ЦК КП(б)У люди не зверталися. Поза сумнівом, листів було багато і від комуністів, комсомольців, безпартійних. Однак влітку 1941 р. під час евакуації через брак транспортних засобів більшість документів архіву ЦК КП(б)У, включаючи й матеріали відділів, була знищена. Залишилися лише ті, що відклалися в документах політбюро ЦК.

Як типовий можна навести лист комсомольця-студента Г. Ткаченка до С. Косіора, в якому він описав жахливу картину голодомору на початку літа 1932 р. на Київщині: “Десятки й сотні випадків, коли колгоспники виходять в поле і зникають, а через декілька днів знаходять його аж провонявшим й так його без жалю, наче це цілком природньо, заривають в яму й квіт, а на другий день цього ж, що заривав попереднього, находять труп — мруть з голоду”. Він поставив генсеку ЦК КП(б)У питання і сам на нього відповів: “Тепер, шановний Станіслав Вікентійович, скажіть — хіба це шляхи до соціалізму — це шлях до гнойні й згубств, хіба так можна будувати соціалізм?” ⁵¹ Навряд чи С. Косіор удостоїв його відповіддю.

Група комуністів, яких Київський обком партії направив у Богуславський район, наважилися звернутися до ЦК КП(б)У з викладенням становища колгоспників с. Медвин, яке склалося “в результаті викривлень нашої партії при проведенні хлібозаготівель”. Не дивлячись на те, що колгосп виконав план хлібоздачі, вилучення зерна продовжувалося, включаючи й насіннєвий матеріал. Поширення облігацій проводилось під адміністративним тиском. У селі опухлих 160 сімей колгоспників і 238 сімей одноосібників. Щоденно вмирає від голоду 3—4 особи ⁵².

Надзвичайно цікавим є лист робітників з Білорусії до ЦК КП(б)У. Він датований 15 липня 1932 року. Вони писали: “Коли це було, щоб Білорусія годувала Україну. Були гірші роки, але Україна годувала Білорусію, а тепер навпаки. Білорусія не проти допомагати українським колгоспам і

працьовитим селянам організованим порядком, а не таким, як тепер робиться, що в Білорусії через українців не можна ні пройти, ні проїхати як на залізниці, так й на дорогах. Всюди безліч голодних обірваних українців, які валяються по вулицях містечок Білорусії”⁵³.

Збереглися огляди листів до голови ВУЦВК Г. Петровського, зроблені його приймальною і надіслані до ЦК КП(б)У. Одна з таких добірок серпня 1932 р. стосується настроїв колгоспників Харківської області, які масово виходили із сільгоспартілей. Це волення людей, яким колгоспним господарюванням порушили одвічний уклад життя, призвели до зубожіння і голодної смерті. Вони залишали колгоспи і просили “всеукраїнського старосту” допомогти повернути землю й усупільнене майно⁵⁴.

Подібна практика існувала й у ЦК КП(б)У, де відділи узагальнювали безпосередні звернення громадян, а також ті, що надсилалися з секретаріату Й. Сталіна. Так, довідка відділу агітації та масових кампаній свідчить, що з 1 січня по 22 квітня 1932 р. таких листів надійшло 115. До неї у вигляді додатку вміщені передруки листів селян до ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б), особисто Й. Сталіна. Це вражаючі людські документи, сповнені благань і гніву, відчаю і наївних сподівань. Наведемо цитати з деяких звернень, адресованих “вождеві народів”: “...Питаємо, за що ми бились на фронтах, щоб бачити, як вмирають діти в корчах з голоду” (с. Горби на Полтавщині); “У селян таке враження складається, що страшно навіть говорити: коли б тільки що, так зразу б повернули гвинтівки проти” (І. Тарасюк, ст. Долинська); “Сказати б недород, посуха, коли ж ні, урожай був гарний, і коли забирали, то казали, що радянська влада не дасть загинути колгоспнику, а чому колгоспники голодають” (Давиденко, Знамянський район); “Тов. Сталін, раджу Вам: вийдіть самі в село, не в Росії, а ось тут, на Україні, хоча б в Київській області ... Боляче дивитись на тих нещасних дітей і жінок, які пропадають з голоду ... Ті, хто інформують (Вас. — Р. П.), одержують хліб і булку, і це все ясно, вони мають закриті їдальні РПК, РВК, а нещасні люди помирають з голоду” (П. Смирнов, м. Київ); “Дорогий т. Сталін, зверни на це особливу увагу і покращ становище трудящих мас, бо буде в середині країни війна” (студенти, Дніпропетровськ)⁵⁵.

Важливий комплекс джерел про голод зберігся у фондах **Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України (ЦДАВО України)**. Уже в самій назві відбито функціональне призначення архіву. Тут зберігаються документи Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК), Ради народних комісарів УСРР (РНК), республіканських наркоматів, відомств та організацій. Діяльність майже усіх їх була пов’язана з реалізацією директив союзних органів з питань колективізації села, проведенням хлібозаготівельних кампаній (ВУЦВК, РНК, Наркомзем, Укрколгоспцентр), здійсненням репресивних заходів щодо селянства (Наркомюст, ДПУ, Генпрокуратура, Верховний суд), обслуговування сільського населення (Наркомоздоров, Наркомос та інші).

У ЦДАВО України джерела з історії голоду знаходяться у багатьох фондах. Документи вищих органів влади зосереджені у фондї 1 — “Всеукраїнський центральний виконавчий комітет”. На виконання постанов ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У ВУЦВК розглядав питання про стан хлібозаготівель. Так, у грудні 1932 р. він визнав їх незадовільними. Рішення секретаріату ВУЦВК було цілком у руслі тогочасних політичних, класових оцінок: “не забезпечено рішучого удару по саботуванню хлібозаготівель від куркулів та їхньої агентури — залишків петлюрівщини та махновщини”⁵⁶. Того ж місяця президія ВУЦВК вивела із складу ВУЦВК голів Балаклієвського райвиконкому Харківської області Хорешко та Оріхівського райвиконкому

Дніпропетровської області Паламарчука за зрив хлібозаготівель⁵⁷. Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР вони були засуджені як “зрадники партії на Україні, організатори саботажу хлібозаготівель”⁵⁸.

Спільна постанова президії ВУЦВК та РНК УСРР також була ухвалена на відповідне рішення ЦВК СРСР щодо дотримання законності в ході колгоспного будівництва. Вона містила вимогу до Наркомюсту та Генпрокуратури УСРР “перевірити усі заяви про факти порушення революційної законності і винних урядових осіб притягти до права”⁵⁹.

Але вже через кілька місяців РНК УСРР видала постанову про посилення репресій до одноосібників за нездачу хліба, яка передбачала застосувати найжорстокіші заходи, “в тому числі продаж усього майна, арешт і виселення за межі області”⁶⁰. Слід відзначити, що і цей документ був ухвалений урядом на виконання постанови політбюро ЦК КП(б)У від 5 листопада 1932 р. “Про посилення допомоги в проведенні хлібозаготівель з боку органів юстиції”⁶¹.

Практикувалися спільні документи ЦК КП(б)У і РНК УСРР. Такою постановою від 18 березня 1932 р. про хлібозаготівлі та посівну кампанію місцевим органам пропонувалося дефіцит посівного матеріалу у колгоспах компенсувати з особистих ресурсів колгоспників у вигляді позики. 6 грудня спільною ухвалою були занесені на “чорну дошку” низка сіл Дніпропетровської, Одеської і Харківської областей. Цей документ є яскравим свідомством партійно-державного терору щодо українського селянства, він розкриває технологію репресивних заходів “по подоланню куркульського саботажу хлібозаготівель”, а насправді тотального вилучення хліба⁶².

Навесні та влітку РНК УСРР ухвалила низку важливих постанов: про заборону заслонних загонів по відбиранню хліба у селян, про продовольчу допомогу окремим районам республіки, звільнення ув’язнених у справі хлібозаготівель тощо. Всі ці рішення прийняті на виконання постанов ЦК КП(б)У⁶³.

На своїх засіданнях РНК УСРР періодично розглядала хід хлібозаготівельної кампанії. У постанові, ухваленій на доповідь уповноваженого Комітету заготівель Ради праці і оборони СРСР 1 листопада 1932 р., уряд визнав перебіг заготівель за жовтень “виключно незадовільним”. Тоді ж Москва дозволила дещо знизити план хлібозаготівель⁶⁴.

Отже, документи вищих державних органів УСРР містять важливу інформацію, яка дозволяє зрозуміти справжні причини голоду, розкриває механізм репресій проти селян, показує роль республіканського керівництва у реалізації політичної лінії московського центру щодо українського села.

Однак у складі цього фонду переважають не офіційні документи, а численні звернення до ВУЦВК колгоспників, одноосібників, робітників, червоноармійців, сільської інтелігенції. Це скарги, заяви, листи, прохання. У них сконденсовано всю глибину трагедії голодомору, її багатолікі прояви, наївні сподівання на допомогу держави.

Листи змальовують насильницькі методи проведення хлібозаготівель, сваволю сільрадівського і колгоспного керівництва, комсомольського активу, уповноважених, “буксирних бригад”. Сількор К. Кореневий з хутора Лідіне на Сумщині повідомляв, як його “вивели із зборів за руки комсомольці і почали бити, розбили обличчя і багато разів били по спині”. Він також наводив факти побиття селян хутірським головою⁶⁵. А комсомолец Пастушенко з Вінниччини писав у листі до Сталіна у лютому 1932 р. про методи хлібозаготівель: “Зараз буксир над буксиром, бригада 86 осіб

ходить три місяці...”. В результаті масового вилучення хліба «починають вмирати з голоду люди, пухнуть, діти кажуть “хліба, хліба”»⁶⁶.

Середняк А. Синявський з Уманщини стверджував, що він виконав усі зобов’язання перед державою, проте його “зачинили в сільраді, а самі, працюючи до 12-ї години, забрали решту продуктів та весь одяг і взуття”. Крім того, його засудили до позбавлення волі, а сім’ю виселили⁶⁷.

Інколи дописувачі, боячись звинувачень у перебільшенні масштабів голоду, вдавалися до певного вуалювання ситуації. Так, селянин П. Чорнуватий з Дніпропетровщини знайшов такі слова: “Єсть цілий ряд сільрад, де складається сильно плохе положення нащот харчів”⁶⁸.

Листи відбивають політичні настрої, морально-психологічний стан доведених до відчаю селян. Один з колгоспників так передавав становище в селах Лебединського району на Харківщині: “В колгоспі люди працювати не бажають, люди, діти, старики голодні, худоба гине, люди стали злі. Радянську владу закликають, ніхто їй нічого не віре”⁶⁹.

Ці звернення приймальною голови ВУЦВК направлялися для розгляду та реагування до виконкомів місцевих рад, органів робітничо-селянської інспекції, прокуратур тощо. У матеріалах фонду відклалися їх офіційні відповіді. Зокрема, скаргу групи колгоспників с. Остапківці Брацлавського району на Вінниччині розглядала комісія районної контрольної комісії — робітничо-селянської інспекції. Вона дійшла висновку, що уповноважений по цьому селу “допустив грубе перекручування партлінії в хлібозаготівлях”, за що й отримав сувору догану по партійній лінії⁷⁰.

В аналогічній відповіді Недригайлівської районної КК-РСІ констатується, що стан колгоспу “Більшовик” дійсно найгірший у районі, а артіль, виконавши план хлібозаготівлі, залишалася без посівматеріалу. Проте причини такого стану інспекція вбачає в тому, що у колгоспі “дійсно були антирадянські люди, які під час проведення політико-господарчих кампаній з колгоспу вичищені”⁷¹.

Нерідко розгляд таких листів прокурорськими органами закінчувався притягненням до кримінальної відповідальності голів колгоспів, членів правління, як “куркульсько-ворожого елемента, що проводив розкладницьку роботу”. Відповіді прокуратур свідчать, що інколи за їх рішеннями розкуркуленим повертали майно. Так трапилося із селянкою М. Криволаповою з Харківщини. Прокуратура опротестувала рішення сільради, працівників якої було віддано до суду⁷². Відмінялися рішення про виселення, конфіскацію худоби, будівель тощо. Ці документи підтверджували обгрунтованість масових скарг на незаконні заходи місцевої влади, яка діяла в руслі директив партії та уряду.

Документи цього фонду мають високу ступінь автентичності, легко піддаються атрибуції, оскільки представлені оригіналами чи засвідченими копіями, звернення громадян — авторськими рукописами.

У фонді 27 — Наркомзем УСРР — зосереджено документи профільного органу виконавчої влади, який опікувався справами колгоспного будівництва. Найпоширенішими серед них є інформаційні зведення, довідки, статистичні дані, постанови. Вони подають загальну картину колективізації, деградації сільськогосподарського виробництва, заснованого на руйнуванні одвічного укладу українського селянства, його ставлення до колективних форм господарювання.

Як приклад, можна навести довідку Наркомзему про втрати врожаю та невихід колгоспників на жнива від 2 серпня 1932 року. В ній наводяться численні факти безгосподарності, втрат зерна, неналежного обліку, перекручень з видачею натуральних фондів тощо. Прикметно, що головні

причини такого стану вбачаються НКЗС у “куркульській практиці”, “куркульському впливі”⁷³.

Інформаційні зведення Наркомзему за лютий 1933 р. присвячені проблемам весняної посівної кампанії. Вони констатують незадовільний стан створення у більшості областей посівного фонду. Так, на початок лютого Київська і Вінницька області засипали відповідно 78,9 та 77,8 % запланованого насіння. Пояснення причин зриву планів знову подається з політико-класових позицій: куркульський саботаж, дії підкуркульників тощо. У цих документах свідомо обходяться справжні причини цього явища — вилучення насіннєвих фондів у рахунок виконання планів хлібозаготівель 1932 р.

Інформаційні зведення Наркомату мають характерні заголовки розділів: “Класова боротьба навколо сівби”, “Нищення та послаблення коня”, “Розповсюдження провокаційних чуток та дезорганізація колгоспної маси” тощо⁷⁴.

В інших довідкових матеріалах НКЗС наводяться дані про організацію громадського харчування колгоспників під час польових робіт, про надання допомоги голодуючим, про загальну динаміку колективізації. Ці матеріали потребують досить критичного ставлення, перевірки за іншими джерелами.

Зустрічаються й документи про втручання Наркомзему при масовому порушенні прав колгоспників. Так, своєю постановою від 23 грудня 1933 р. НКЗС визнав свавілля місцевих керівників при оплаті праці в колгоспах Ічнянського району Чернігівської області. Хоч такі приклади не є типовими⁷⁵.

Документи фонду 559 — “Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів” (Укрколгоспцентр) — за змістовно-тематичним складом і видовими ознаками близькі до матеріалів Наркомзему. Це звіти, доповідні записки, інформаційні зведення, повідомлення тощо. У багатосторінковій доповіді про підсумки хлібозаготівельної кампанії 1931 р. наводиться великий фактичний матеріал про хід заготівлі хліба, розкриваються її методи, вказується на перегини з боку окремих уповноважених. Проте головні причини недовиконання планів вбачаються в слабкому розгортанні соціалістичного змагання, відсутності масово-політичної роботи, примирливому ставленні до куркуля⁷⁶.

Одне з інформзведень Укрколгоспцентру присвячене питанням приховування зерна під час хлібозаготівель. Подані конкретні факти утаювання хліба, його кількість, форми виявлення. Найбільшу небезпеку автори матеріалу вбачають у тому, “що цей хліб опинився б на приватному ринку”⁷⁷.

Документи цього відомства розкривають картину масового виходу селян з колгоспів. У доповідній записці за 22 вересня 1932 р. наводяться кількісні параметри цього явища: Київська область — 6874, Вінницька — 1033, Харківська — 9973, Молдавська АСРР — 5629 господарств. Частково визнаючи невиконання постанов партії та уряду про виправлення допущених помилок, про голе адміністрування, придушення здорової критики, знущання з колгоспів та колгоспників, працівники Укрколгоспцентру вважають, що саме “цим скористалися наші класові вороги — куркульство, попи, ксьондзи, равіни, колишні білогвардійці й петлюрівці, бродяги, монахи й колишні жандарми ...”⁷⁸.

Зустрічаються й документи, в яких відносно об’єктивно аналізуються недоліки в колгоспному будівництві, вказується на прояви адміністративного втручання в їх діяльність з боку районних органів влади: укрупнен-

ня, розпуск колгоспів, списання їхніх коштів, трудовнів у рахунок погашення заборгованості, непомірні штрафи, примусове усупільнення худоби тощо⁷⁹.

Документи фонду 24 — “Народний комісаріат юстиції УСРР” — розкривають участь судової влади у проведенні примусових хлібозаготівель, показують механізм застосування репресій до українського селянства. Це постанови, розпорядження, обіжники Наркомату, постанови Верховного суду, інформації тощо. Наприклад, ухвала НКЮ від 15 серпня 1932 р. забороняла продаж хліба до 15 січня 1933 р. і деталізувала дії судових установ щодо порушників цієї вимоги. Органи юстиції націлювалися на “удар по куркулях та спекулянтах”. Давалася установка: “Справи перекупників та спекулянтів розв’язувати найбільше за декаду та вживати до них тверду репресію”⁸⁰. Слід відзначити, що ця постанова була ухвалена на виконання рішень союзного та республіканського партійного і державного керівництва.

Розпорядження НКЮ від 14 вересня 1932 р. про соціально-класовий підхід при винесенні вироків за постановою від 7 серпня 1932 р. (йдеться про сумнозвісний “закон про п’ять колосків” — постанову ЦВК та РНК СРСР про розстріли за розкрадання колгоспного майна. — Р. П.) підсумовує практику масового застосування репресій щодо селянства. Вказується, що одних лише розстрільних вироків у республіці винесено 250. Наводиться приклад, що лише Київський обласний суд намітив протягом двох—трьох декад розглянути на виїзних сесіях до 500 справ. А аналіз 120 розстрільних справ показав, що до страти засуджено 20 бідняків і середняків. Досить сміливим на той час слід вважати й загальний висновок документа: “Ці тенденції надто шкідливі і з ними треба кінчати”⁸¹.

Проте вже на початку листопада 1932 р. НКЮ розсилає обіжник “Про активізацію роботи органів юстиції в боротьбі за хліб”. Ухвалений на виконання постанови політбюро ЦК КП(б)У про участь органів юстиції в проведенні хлібозаготівель, цей документ вже націлював суди, прокуратури на застосування швидких і жорстоких заходів до селян-нездавців хліба. Облсуди мали організувати по 5—10 роз’їзних сесій, залучити до цього колишніх працівників юстиції. Встановлювався максимальний термін розгляду хлібозаготівельних справ — 3 дні. Містилася вимога покращити судову статистику та вчасно її надавати до наркомату⁸².

Подальшого посилення участі органів прокуратури в проведенні хлібозаготівель стосувалося й інше листопадове розпорядження НКЮ. Воно теж вимагало використовувати закон від 7 серпня 1932 р. при притягненні винних до кримінальної відповідальності. Слід наголосити, що саме в ці дні ЦК КП(б)У і РНК УСРР під тиском М. Молотова, який перебував в Україні, ухвалили низку постанов про посилення хлібозаготівель⁸³.

У матеріалах фонду відклалися також постанови касаційної колегії Верховного суду УСРР. Вони приймалися на апеляції засуджених. Так, були відмінені рішення судів нижчої інстанції стосовно одного з нездавців хліба, засудженого до 4-х років ув’язнення. Учитель, який не дав вивезти посівний матеріал і за це засуджений, був виправданий. Зустрічаються рішення, якими зменшені терміни ув’язнення, пом’якшені судові рішення. Проте вирок обласного суду щодо 55-річної колгоспниці, ув’язненої на 10 років позбавлення волі за зрізання колосків, був залишений в силі⁸⁴.

Документи Наркомату освіти УСРР (ф. 166) містять свідчення голодування дітей, зростання безпритульності малолітніх на ґрунті голоду, поширення серед них епідемій тощо. Тут представлені доповідні записки, листи завідуючих дитячими будинками, колонією, директорів шкіл, учи-

телів, протокол засідання районного товариства “Друзів дітей”, висновок НКО щодо впливу голоду на зростання чисельності безпритульних дітей. Зокрема в останньому документі наведена цифра підібраних дітей станом на 1 грудня 1932 р. — 6334 особи ⁸⁵.

У фонді 539 — “Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР” — в основному відклалися скарги, листи, заяви про масове зубожіння села, голодування, реквізицію майна тощо. Вони адресувалися до ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, ВУЦВК, інших вищих партійних і державних органів, а потім пересилалися для розгляду бюро скарг Наркомату РСІ ⁸⁶. За умов масового голоду ці звернення нечасто мали позитивні наслідки. Зокрема, комсомолец А. Бурдюк сповіщав НК РСІ про голод на Київщині: “Подивіться на той голодний люд, що сотнями лежить на станціях, а також як-от на базарах — жінки з немовлятками, дітьми, плачуть, просять милостині”. За дорученням НК РСІ місцева влада довго розбиралася по суті листа і через три з половиною місяці дала відповідь, у якій і словом не йшлося про голод. Листа закрили таким резюме: “Дано пояснення. Справу вважати за вичерпану” ⁸⁷. Деякі матеріали з історії голоду 1930-х рр. зберігаються й у фондах інших центральних республіканських наркоматів і відомств.

Щодо решти центральних державних архівів України, то їх профілізація, місцезнаходження, часові рамки документів обумовили наявність незначної кількості матеріалів з історії голоду 1932—1933 рр. в Україні.

У Центральному державному кінофотофоноархіві України (ЦДКФФА) переважають кіно та фотодокументи про утвердження колгоспного ладу, добровільну хлібоздачу, відзначення урочистостей на селі, проведення мітингів тощо. Невеликий масив документів відбиває події розкуркулення селян, допит колгоспника, засудженого за “контрреволюційну” діяльність, вмираючі люди, діти біля померлих батьків тощо ⁸⁸.

У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ) зберігаються сторінки з романів, книг, статті відомих українських письменників, публіцистів М. Стельмаха, О. Волі (Мищенка), М. Мариновича, Л. Плюща, О. Петрової на тему голоду. Це рукописи, машинописи, верстки з авторськими чи редакційними правками ⁸⁹.

Фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ЦДІАЛ) також містять епізодичні документи з історії голоду в Україні. Насамперед це стосується листування західноукраїнських діячів. Як приклад можна навести лист Д. Дорошенка до К. Студинського. Він ставить на карб львівському академіку стосунки з радянською владою, “яка видушила голодом 8 млн українських селян” ⁹⁰.

Отже, в архівосховищах України зосереджено великий масив інформаційно насичених важливих документів з історії голоду 1932—1933 рр. У переважній більшості вони містять автентичні, достовірні відомості про причини, перебіг та наслідки трагедії українського народу, головних організаторів і виконавців злочинної політики людомору.

Певна частина архівних даних оприлюднена у збірниках документів, наукових публікаціях, публіцистичних працях. Проте евристичний потенціал вітчизняних архівів використаний не повністю і містить чимало нового фактичного матеріалу для висвітлення цієї святої й невичерпної для українства теми.

- ¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Путівник. — К., 2001.
- ² Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990.
- ³ Третя конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 6—9 липня 1932 р. Стенографічний звіт. — Харків, 1932; XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 12—23 січня 1934 р. Стенографічний звіт. — Харків, 1934. Резолюції XII з'їзду КП(б)У. 18—23 січня 1934 р. — Харків, 1934.
- ⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. 1918—1941. — К., 1976. — С. 767, 774.
- ⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 377, 378, 382, 383.
- ⁶ Комуніст. — 1932. — 14 жовтня.
- ⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 2012. — Арк. 36.
- ⁸ Там само. — Арк. 47.
- ⁹ Там само. — Спр. 403. — Арк. 1 — 14.
- ¹⁰ Комуніст. — 1933. — 14, 15 червня.
- ¹¹ Там само. — 26 листопада.
- ¹² Голод 1932—1933 років на Україні. — С. 349.
- ¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 9. — Арк. 151—156.
- ¹⁴ Там само. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 2.
- ¹⁵ Голод 1932—1933 років на Україні. — С. 129.
- ¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 2029. — Арк. 67.
- ¹⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 244. — Арк. 159—163.
- ¹⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2296. — Арк. 8.
- ¹⁹ Там само. — Оп. 16. — Спр. 8. — Арк. 96—107.
- ²⁰ Там само. — Арк. 262, 263; Оп. 1. — Спр. 2085. — Арк. 7, 8.
- ²¹ Голод 1932—1933 років на Україні. — С. 162, 190.
- ²² ЦДАГО України. — Оп. 101. — Спр. 1107. — Арк. 1.
- ²³ Там само. — Спр. 1080. — Арк. 7—10.
- ²⁴ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2040. — Арк. 95—102.
- ²⁵ Там само. — Спр. 2264. — Арк. 12—14.
- ²⁶ Там само. — Спр. 1931. — Арк. 32—35.
- ²⁷ Там само. — Оп. 16. — Спр. 8. — Арк. 2—5.
- ²⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2191. — Арк. 88—92.
- ²⁹ Там само. — Спр. 2296. — Арк. 73—81.
- ³⁰ Там само. — Оп. 6. — Спр. 8. — Арк. 238.
- ³¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2073. — Арк. 27.
- ³² Там само. — Арк. 44—48.
- ³³ Там само. — Оп. 6. — Спр. 236. — Арк. 199—202.
- ³⁴ Там само. — Оп. 20. — Спр. 1280. — Арк. 1—5.
- ³⁵ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2071. — Арк. 13.
- ³⁶ Там само. — Оп. 20. — Спр. 1143. — Арк. 21—23.
- ³⁷ Там само. — Оп. 101. — Спр. 1080. — Арк. 137—139.
- ³⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2264. — Арк. 38—40.
- ³⁹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 13.
- ⁴⁰ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2279. — Арк. 67—74.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 2189. — Арк. 178—179.
- ⁴² Там само. — Спр. 2130. — Арк. 41—47.
- ⁴³ Там само. — Спр. 2296. — Арк. 89—93.
- ⁴⁴ Там само. — Оп. 20. — Спр. 1243. — Арк. 160.
- ⁴⁵ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2021. — Арк. 47—51.
- ⁴⁶ Там само. — Оп. 101. — Спр. 1281. — Арк. 10—12, 17—18, 42—48; — Оп. 1. — Спр. 2191. — Арк. 96—97; Оп. 20. — Спр. 1282. — Арк. 5—15.
- ⁴⁷ Державний архів Вінницької області. — Ф. П-136. — Оп. 3. — Спр. 80. — Арк. 27—29.
- ⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 101. — Спр. 1281. — Арк. 43.
- ⁴⁹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2296. — Арк. 8.
- ⁵⁰ Там само. — Спр. 2191. — Арк. 96—97.
- ⁵¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2052. — Арк. 41—44.
- ⁵² Там само. — Оп. 20. — Спр. 1143. — Арк. 3—4.
- ⁵³ Там само. — Оп. 1. — Спр. 2021. — Арк. 42—43.
- ⁵⁴ Там само. — Арк. 122—124.
- ⁵⁵ Там само. — Оп. 1. — Спр. 1944. — Арк. 1—16.
- ⁵⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 10. — Арк. 259.
- ⁵⁷ Там само. — Оп. 8. — Спр. 3. — Арк. 233—234.

- ⁵⁸ Голод 1932—1933 років на Україні. — С. 293.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 3. — Арк. 111.
- ⁶⁰ Там само. — Ф. 24. — Оп. 13. — Спр. 81. — Арк. 34.
- ⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 177.
- ⁶² Там само. — Спр. 237. — Арк. 53—54.
- ⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 279. — Арк. 13, 38—39, 109.
- ⁶⁴ Там само. — Спр. 281. — Арк. 91.
- ⁶⁵ Там само. — Спр. 117. — Арк. 184.
- ⁶⁶ Там само. — Арк. 473—474.
- ⁶⁷ Там само. — Арк. 490—491.
- ⁶⁸ Там само. — Спр. 108. — Арк. 98.
- ⁶⁹ Там само. — Спр. 117. — Арк. 162.
- ⁷⁰ Там само. — Арк. 534.
- ⁷¹ Там само. — Арк. 202.
- ⁷² Там само. — Арк. 73.
- ⁷³ Там само. — Ф. 27. — Оп. 13. — Спр. 81. — Арк. 43—52.
- ⁷⁴ Там само. — Оп. 14. — Спр. 73. — Арк. 9—12, 17—21.
- ⁷⁵ Там само. — Спр. 197. — Арк. 16—17.
- ⁷⁶ Там само. — Ф. 559. — Оп. 1. — Спр. 1657. — Арк. 59—66.
- ⁷⁷ Там само. — Арк. 8—11.
- ⁷⁸ Там само. — Спр. 2572. — Арк. 4—15.
- ⁷⁹ Там само. — Арк. 16—21.
- ⁸⁰ Там само. — Ф. 24. — Оп. 13. — Спр. 81. — Арк. 18 зв—19.
- ⁸¹ Там само. — Арк. 20—23.
- ⁸² Там само. — Арк. 31 зв—33.
- ⁸³ Там само. — Ф. 8. — Оп. 15. — Спр. 18665. — Арк. 1—2.
- ⁸⁴ Там само. — Ф. 24. — Оп. 8. — Спр. 3532. — Арк. 163; Ф. 24. — Оп. 8. — Спр. 3539. — Арк. 244; Ф. 24. — Оп. 10. — Спр. 10. — Арк. 2; Ф. 24. — Оп. 8. — Спр. 3542. — Арк. 216.
- ⁸⁵ Там само. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 426. — Арк. 36—38.
- ⁸⁶ Там само. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1415. — Арк. 15; Спр. 1444. — Арк. 57—59.
- ⁸⁷ Там само. — Спр. 1444. — Арк. 126.
- ⁸⁸ Центральний державний кінофотофоноархів України. №№ 2—148556, 2—148558, 3—1101, 4—17886, 2—147501, 2—125421.
- ⁸⁹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. — Ф. 66. — Оп. 1. — Спр. 19; Ф. 1364. — Оп. 1. — Спр. 46, 144.
- ⁹⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Львові. — Ф. 362. — Оп. 1. — Спр. 290. — Арк. 7—10.